

Олена Пономаренко

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В XVII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена історіографічним аспектам формування української ідеї в XVII ст.

Ключові слова: національна ідея, козацтво, нація.

Складність сучасних процесів державотворення в Україні актуалізує потребу звернення до вітчизняного досвіду становлення, формування й утвердження національної ідеї. Пошуки шляхів консолідації української нації, властиві сучасній суспільно-політичній ситуації, подібні до проблем визначення національно-державного розвитку України, що загострилися в XVII ст. Особливістю політичної ситуації в Україні зазначеного періоду було те, що процес формування українського етносу «підійшов до етапу безпосередньої загальнонаціональної боротьби за державне самовизначення етносу на автохтонній для нього території» [1, 16].

Становлення державницьких інституцій XVII ст. супроводжувалось ідеями державності, що в ті часи були тотожними національній ідеї. Представляючи своєю присутністю різні етнічні регіони України, козацтво виступає не тільки носієм ідей державності, але й творення її цілісності. Однак ідеї державності еволюціонували поступово. Складові цих ідей формувалися навколо питань походження українців, усвідомлення власної етнічної території, етнічної ідентичності, спільних інтересів. Саме поширення ідей єдності, Батьківщини, нової еліти на основі козацтва, яка б втілювала національні інтереси й окреслювала цілі українського руху, знайшло прояв в ідеях державності і соборності. Етнічне українське «ми» проявлялось у цей період у формах усвідомлення власної відмінності.

Тому неабиякої цінності в сучасних умовах набуває вивчення досвіду формування й утвердження національної ідеї у XVII ст., яке, на наш погляд, забезпечить успішне вирішення багатьох нагальних питань суспільно-політичного розвитку України. Відтак актуальним стає історіографічний аналіз наукових напрацювань з даної проблеми, що дасть можливість розглянути проблему формування української національної ідеї комплексно.

Історіографія формування української національної ідеї в XVII ст. бере свій початок безпосередньо у творах видатних представників історичної думки післямазепинської доби. В історіографії цього періоду доцільно виокремити дві основні тенденції: перша була пов'язана з прагненням українців об'єднатися з Росією, створивши єдину державу (О. Рігельман [2], Д. Бантиш-Каменський [3], М. Маркевич [4]). Друга, хоч і визнавала право на управління Україною російським імператором, проте «закликала до виправлення історичних кривд, заподіяних Росією» (Семен Дівович [5], «Історія Русів» [6]) [7].

Внаслідок втрати Україною своєї автономії і повного підпорядкування російській владі зародження української ідеї в інтерпретації українських авторів, наприклад О. Рігельмана [2], зводилось до етнографізму. До того ж О. Рігельман «... цілеспрямовано прилаштував матеріали» свого літопису до «обстоюваної ним ідеологічної

© Пономаренко Олена Володимирівна – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки і управління.

концепції історії України» [2, 20], водночас намагаючись показати «царєфільські настрої серед української старшини» [8, 170]. У першій половині XIX ст. з'явилися праці Д. Бантиша-Каменського [3] та М. Маркевича [4], в яких, хоч і наголошується на ролі Росії в історії України, проте спостерігається місцевий патріотизм. Д. Бантиш-Каменський в своєму творі «Історія Малої Русі» підкреслює належність української еліти до свого малого «отечества» [3, 23]. М. Маркевич [4], створюючи українську історію від найдавніших часів до XVII ст. як відокремлений процес, підкреслює самотність Малоросії.

Відповіддю Гетьманської України на московський тиск стали твори яскравою національною історіографії. Це, зокрема, твір Семена Дівовича «Розмова Малоросії з Великоросією» (1762 р.) [5], де формування української ідеї визначається як у патріотизмі, коли метою козацьких змагань постає боротьба «за віру і Вітчизну...», [5, 601], так і в праві України на автономію [5, 609]. Як слушно зазначає В. Шевчук, у цій праці Україна «...зовсім не виглядає частиною Росії, що приєдналася до свого природного тіла» [9, 548], а самотність України виражається думкою, що російські царі є спадкоємцями київських [9].

Паростки української ідеї знайшли своє відображення в історичному трактаті невідомого автора «Історії Русів» [6], що вийшов з друку в 1846 р. Прославляючи козацьке минуле, його героїв, зокрема Б. Хмельницького, автор вбачає в українцях окремих від росіян народ, переконуючи, що Україна є прямою спадкоємницею Київської Русі. На думку В. Шевчука, автор «закономірно творить своєрідний міф, на якому й будує свої візійні структури; йому не йдеться про історичну закономірність чи достовірність, навпаки, хоче витворити образ войовничого, історично активного народу...» [9, 636]. Ідея державності в дещо урізаному автономному вигляді отримала серйозне історіософське обґрунтування. Вона надавала твору опозиційного і навіть антиурядового характеру [10, 146]. Виражаючи соборницькі уподобання, невідомий автор вважає, що до складу козацької держави повинні входити як землі, визначені Зборівським, іншими договорами, так і всі етнічні українські території. До них він включає як західні, кордон котрих визначено Б. Хмельницьким «по Віслу, аж поки мова руська чутна», так і Слобожанщину. До того ж українські землі повинні бути об'єднані під єдиною владою гетьмана [11].

Слід зазначити, що козацьке історіописання та праці істориків XIX ст. можна розглядати як праці, що містили рефлексії української ідеї від початку XVII ст. до кінця XVIII ст., однак дослідники мимохідь торкалися питання формування української ідеї. Увагу більше привертає фактичний матеріал, нагромадження якого в більшості своїй вони займалися.

Проте з другої половини XIX ст. під дією революційних подій в Європі актуалізується питання окремішності українського народу з його давньою історією, зростає увага до вирішальних етапів українського державотворення. У працях В. Антоновича [12], М. Грушевського [13;14;15;16;17;18], О. Єфименко [19], І. Лисяка-Рудницького [20], І. Франка [21], Д. Яворницького [22] не лише досліджуються різноманітні джерела вивчення проблеми національної ідеї XVII ст., але й здійснюється спроба історіографічного аналізу формування національної ідеї у суспільно-духовному житті України XVII ст.

Так, В. Антонович виступив фундатором української історіографії на основі «етнографії» та ідеї консолідації нашого народу на етнонаціональних засадах. Українців він сприймав як «етнографічну націю», яку «виробила природа» [12, 151]. Історик вважав, що «Унія 1569 р. змінила хід історії України і, зокрема, Козаччини, яка стала активною частиною зародження антипольських настроїв і збройних виступів» [12, 13]. Козацтво ж найповніше представило етнонаціональну своєрідність українства, неповторність його етнонаціональної особистості і стало носієм української національної ідеї.

М. Грушевський, розглядаючи кризу призму культури всі суспільні явища, у своїй етносоціальній концепції зазначав, що XIV – перша половина XVII ст. – це

період, що підготував національне відродження [13;14]. Розповідаючи у VII — X т. [15;16;17;18] про хід визвольної боротьби, він вказував на соціальне розмежування народу і різні цілі визвольної боротьби. Наприклад, свідомість шляхти не могла досягнути іншого ладу, крім моделі суспільного устрою Речі Посполитої. В рецензії на працю О. Єфименко про українську шляхту в 1892 р. Грушевський зазначав, що брак освіти і культури не дозволив українській шляхті зрозуміти прагнення народу, а шляхта була здатна лише будувати «копію Речі Посполитої» [23;24]. Проблема не-реалізованого прагнення народу до демократичного устрою полягала в тому, що не знайшлося жодного носія цієї ідеї. Богдан Хмельницький також не зміг підвестись над обмеженістю власного світогляду. Великому гетьману і його оточенню не вдалося розв'язати великої кількості соціально-економічних, культурних, політичних і цивілізаційних суперечностей, однак вони змогли разом з народними масами здійснити «ту величезну революцію, що стала підставою нової України» [17, 1481 — 1482, 1501 — 1506]. Визвольна боротьба, на думку вченого, сприяла зростанню суспільної свідомості громадянства, усвідомленню ним соціальних, політичних, державних і національних інтересів [17, 6-7]. Отже, відбувається формування нової спільноти, яку він пізніше називає «модерною нацією».

О.Єфименко [19], пропонуючи свою версію історичного шляху українського народу, Люблінську унію 1569 р. виділяє як помітну віху історії, бо саме тоді більша частина українських земель увійшла до складу шляхетської Польщі. На думку дослідниці, південноруський народ саме з цього часу вийшов на суспільну арену як «історичний діяч» [19, 160]. Розкриваючи складність політичних явищ тієї доби, вона вказує на поступове перетворення України у «польське державне тіло», однак дане перетворення виявилось неможливим, оскільки Русь протиставила себе Польщі як представниця іншої духовної культури, вимагаючи до себе певної поваги [19, 168]. Відмічаючи позитивну роль козацтва, О. Єфименко закономірним наслідком тих процесів, що відбувались у першій половині XVII ст. (посилення кріпацтва, національно-релігійна дискримінація), називає Визвольну війну 1648–1654 рр. під керівництвом Б. Хмельницького. Подальші ж віхи історії дослідниця намагається подати крізь призму персоніфікації гетьманів: І. Виговського, Ю.Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича, приділяючи значну увагу характеристиці особистості І. Мазепи [19].

Виділяючи період з 1659 р. до кінця XVII ст. як ранньоновітній час, І. Лисяк-Рудницький зазначає, що нація, почавши формуватись у часи розпаду Київської держави, після прийняття Люблінської унії 1659 р. занепадає і відроджується, тільки коли відроджується активна національна свідомість під час Визвольної війни Б. Хмельницького [20].

І. Франко, аналізуючи формування української нації, називає фази її розвитку дивними. Так, перші пробіски національного почуття і першу свідомість українських національних інтересів, як окремих, вчений відносить до кінця XVI ст., пов'язуючи їх спочатку з Люблінською, а далі — з Берестейською уніями. Напевне, це зумовлене тим, що в Литовсько-Руській державі українські національні інтереси були тотожними з державними і не протиставлялися їм. Відрубність України від Московщини український народ починає усвідомлювати вже в другій половині XVII ст., ще зразу після Переяславської угоди. Якщо гегемонічні потуги Польщі українці перемогли остаточно, то щодо таких же намірів Московщини цього не вдалося досягти через відсутність сили і політичну недалекоглядність. Як наслідок, у XVII ст. започаткувалася московська асиміляція української інтелігенції. «Правда, — пише І. Франко, — почуття окремішності, навіть деякого лояльного патріотизму не вигасало, мазепинські традиції тліли подекуди, але почуття безсилості і архаїчності тих традицій було загальне» [21,164].

Позитивну роль козацтва у формуванні української нації на підставі систематизації величезного матеріалу щодо історії козацтва обґрунтував Д. Яворницький [22]. Історик надавав великого значення фольклорно-етнографічним дослідженням, географії, ботаніці, зоології, топонімії регіону Запоріжжя.

Однак проблема формування української нації в XVII ст. у науковому плані на той час у цілому залишалася невирішеною. Поняття нації також не було чітко сформульоване.

Теоретичні проблеми науки про націю та націогенезу розробляли О. Бочковський [25], С. Дністрянський [26], Л. Ребет [27;28], В. Старосольський [29], які, спираючись на європейський досвід державотворення і дослідження українських авторів з даного питання, здійснили плідні спроби осмислення українських реалій XVII ст.

За радянської доби в наукових дослідженнях щодо формування української нації домінуючою стає марксистська теорія соціально-економічних формацій. Нація тлумачиться як «історична спільнота людей, що складається в процесі формування спільності їх території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури і характеру» [30, 879]. До середини 1950-х рр. питання історичного розвитку української нації фактично не розроблялись. Остаточне формулювання підходів радянської історіографії до проблем націєтворення відбулося на початку 1950-х рр. Велику роль у цьому зіграв провідний український дослідник з проблем формування українського народу (народності) та нації, член-кореспондент АН УРСР К. Гуслистий, який в своїй роботі «До питання про утворення української нації» [31, 21] зазначав, що процес «перетворення української народності в буржуазну націю почався в умовах панування шляхетської Польщі, яка захопила у другій половині XVI ст. (крім підкорених у XIV–XV ст. Галичини, Західної Волині й Західного Поділля) Київщину з частиною Лівобережжя, всю Волинь, Брацлавщину (Східне Поділля), які з XIV ст. належали Литовському князівству, а на початку XVII ст. — Чернігово-Сіверщину, що входила з початку XVI ст. до складу Російської держави... Найяскравіше ж процес національної консолідації українського народу вилився у Визвольній війні 1648–1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького [31, 21].

Таким чином, про початок перетворення української народності в націю можна говорити, на думку К. Гуслистого, приблизно з першої половини XVII ст., ще в умовах панування Речі Посполитої. Утворення ж національного ринку, що об'єднало українські землі в одне ціле, і національна консолідація українського народу у Визвольній війні 1648–1654 рр. посилили цей процес.

Дослідник відзначав, що в другій пол. XVII ст. — першій пол. XVIII ст. українські землі були політично розчленованими, що гальмувало націєтворчий процес, проте не могло зупинити його [32, 22-23].

Для обґрунтування такої позиції вчений спирався на беззаперечну аргументацію — тези про економічний поступ України в рамках Росії, початок створення національного ринку ще в першій половині XVII ст. завдяки інтенсивному розвитку українських міст, етнічне змішування населення різних областей, особливо в часи Визвольної війни, в результаті чого поглиблювалась мовна і культурна спільність українського народу, формування в XVII ст. української етнічної території внаслідок інтенсивного припливу населення на територію Середнього Подніпров'я, низу Дніпра та Слобожанщини, поширення назви «Україна» на всі етнічно українські землі [31, 22-23].

Ряд українських істориків вдався до радикальнішого переосмислення проблем утворення української нації та ґрунтовнішої ревізії канонічних побудов. Першою в цьому сенсі була опублікована в «Українському історичному журналі» в 1965 р. стаття знаного дослідника козацтва О. Апанович «Національно-визвольні війни в епоху феодалізму» [33]. В ній авторка спробувала подати власне розуміння поняття «нація» і на цій підставі аргументувати свої погляди на час зародження української нації та характер соціальних рухів в Україні кінця XVI–XVII ст. На думку дослідниці, крім політичних і релігійних факторів, що об'єднували суспільство у націю, головним консолідуючим чинником постала ще національна самосвідомість. Обґрунтувавши факт наявності національної самосвідомості українців уже з кінця XVI ст., О. Апанович поставила під сумнів тезу про те, що нація є продуктом «буржуазної формації». На її думку, «... початкові етапи складання нації проходять ще в

умовах феодальних відносин, подібно до того, як капіталістичні відносини починають зароджуватися й розвиватися ще в надрах феодального ладу» [33, 29].

На те, що національна свідомість українського народу в кінці XVI - на початку XVII ст. «досягла значного розвитку і набирила завершеної форми», вказує і І. Крип'якевич [34]. Свою позицію дослідник обґрунтовує тим, що у зазначений період відбуваються зміни у географічно-етнічній термінології, поширюється назва «руський народ» (у львівських міських книгах з 1599 р. зустрічається навіть термін «руська нація»), прослідковуються ідеї патріотизму, в документах уже зустрічаються висловлювання про «рідну землю», вітчизну. Пробуджується інтерес до української мови: з'являються переклади «святого письма». Українські міщани формулювали вимоги щодо захисту своїх прав, котрі отримали назву вольностей. [34, 83].

У 80-і роки виходить також низка робіт, присвячених окремим персоналіям, де аналізується їхній внесок у дослідження формування української нації у XVII ст. Так, крізь призму поглядів Богдана Хмельницького формування української нації показав Ф. Шевченко [35]. Посилаючись на матеріали про гетьмана, дослідник акцентує увагу на релігійному, правовому, етнічному, територіальному факторах, що зумовили формування української нації у XVII ст. [35, 95]. Вчений зазначає, що «Б. Хмельницький першим ввів в офіційні документи назву «Україна» в ширшому розумінні, ніж побутувала вона раніше, до визвольної війни» [35, 96]. Саме події 1648–1654 рр. Ф. Шевченко називає «виявом національної свідомості українського народу» [35, 97].

Своє комплексне оформлення концепція щодо формування української нації в другій пол. XVI–XVII ст. знайшла у колективній праці провідних українських дослідників «Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії» [36], де простежується синтезоване вираження всього наукового доробку радянських істориків щодо етносоціального розвитку. Слід зазначити, що дослідниками активно вживається поняття «народність», яке немарксистськими суспільствознавцями замінюється універсальним терміном «нація», що вживається «лише до етнічних рис» [36, 33].

Історію української народності дослідники розділяють на два періоди. Перший охоплює часи від XII до середини XVII ст. Другий період історії української народності – це друга половина XVII - середина XIX ст., коли відбувався процес переростання народності в націю [36, 45 – 48].

Бачення ж дослідниками розвитку української народності у XVII ст. подається крізь призму двох етапів: XVI - перша пол. XVII ст. і друга половина XVII ст. [36, 45 – 48].

Так, період другої половини XVI - першої половини XVII ст. характеризується як етап консолідації української народності в умовах феодальної суспільно-економічної формації, піднесення визвольного руху, піком якого стає Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. Під впливом радянської концепції дослідники акцентують увагу на «високій самосвідомості народних мас України, їх прагненні визволитися від іноземного панування» [36, 45]. Консолідація ж української народності бачиться в основному крізь призму економічних факторів: розширення товарного виробництва, формування єдиного внутрішнього ринку, збільшення політичних та економічних зв'язків. Проте дослідники наголошують на формуванні певних рис мови, етнічної культури, побуту.

Авторами окреслюється територія формування української народності, на якій утверджувалася власна назва «Україна». Наголошується на провідній ролі козацтва, яке мало свою військово-адміністративну організацію, що походила від давніх візових традицій Русі. В цій організації дослідники вбачають появу своєрідної державності [36, 46].

У духовній культурі українства спостерігається піднесення етнічної свідомості. Українську народність дослідники вбачають у класі-стані феодалів (шляхта, старшини, міський патриціат, духовенство) і у залежних класів-станів (міщани, селяни, козаки), між якими існували суперечності, проте основу народності, на думку авто-

рів, становили селяни. І саме народні маси підготували ґрунт для Визвольної війни 1648–1654 рр. У її результаті й «утверджується» українська народність [36, 46].

Наступним етапом розвитку української народності (друга половина XVII ст.), з позиції промарксистських істориків, є «визволення від іноземних загарбників і проголошення об'єднання України з Росією» [36,47]. Наслідком же об'єднання стало значне розширення території розселення українського народу (Україна складалася з трьох регіонів — Лівобережжя, Слобожанщини і Запорозжя), збагачення і розвиток української мови, включення важливих в економічному плані регіонів у загально-російський ринок. А «врятувавшись від поневолення іноземними загарбниками, українська народність дістала простір для духовного розвитку» [36, 47].

Саме під час Визвольної війни назва «Україна» утверджується на більшості земель, які заселяли українці, визначається вже етнічна територія української народності [36, 46].

Ця історична схема націогенезу була досить популярною і в українських підручниках на початку 1990–х років XX ст. [37], дотримуючись її, також стверджують, що «повстання Богдана Хмельницького і визвольна війна 1648–1654 рр. можуть вважатися завершальним рубежем складання українського етносу» [37, 23]. Так вважати необхідно тому, що «...в цій війні народ піднявся до усвідомлення необхідності завоювання національної свободи в своїй цілісності і утворенні національної держави» [37, 23].

Після отримання Україною незалежності питання формування нації стало особливо актуальним. Нація починає тлумачитись більше як «культурно-історичний феномен, у формуванні якого провідну роль відіграють процеси національно-психологічного порядку. Визначальним для її утворення є історично-генетична єдність, що становить основу національної самосвідомості» [38, 22], хоча популярними є й історико-економічний та політологічний підходи [39]. Відповідно і націогенез тлумачиться більше як процес культуротворення. Як зазначає Л. Шкляр, «коли ми говоримо про етногенез, то такою основою є, в першу чергу, національна культура в усіх вимірах і площинах існування та розвитку. Саме цей факт доводить, що український етнос як історична спільність людей, що володіє певними, цілком визначеними рисами культури, характеру, мови, побуту, самосвідомості, до того ж є автохтоном на своїй території, має тривалу історичну долю і не може бути розірваний на шматки: етногенез, етнос, етнічність [40, 129]. Традиційно-історичний напрям сучасної історіографії щодо формування української нації у XVII ст. базується на позиції, згідно з якою процес консолідації української нації відбувається протягом XV — XVII ст., а переростання української народності в націю — впродовж другої половини XVII — середини XIX ст. [41, 121].

Чимало зроблено в руслі зазначеної проблематики В. Балущком [42]. Розглядаючи історію українського етносу в середньовічно-ранньомодерні часи, дослідник зазначає, що об'єднання в складі Речі Посполитої у 1569 році сприяло культурно-етнічному розвитку українського етносу: відроджувалось усвідомлення тяглості української історії з часів Київської Русі, формувалась ідея «руського народу» як третього рівного члена Речі Посполитої, існувало досить чітке поняття про єдину українську територію, формувалось усвідомлення українців щодо своєї відмінності, як етносу, від інших народів. Поява українського козацтва сприяла трансформації як України, так і українського етносу. «Козацька революція фактично започаткувала в Україні процес націєтворення, який, проте, залишився незавершеним» [42, 284]. До того ж у своїй націотвірчій діяльності «козацтво сформувало основи для творення українського національного міфу та національної культури» [42, 284]. Якщо до появи козацького чинника «українська етнічність відрізнялася від етнічностей інших східних слов'ян переважно на етнографічному рівні», то завдяки Козацькій революції український етнос «вступив у етап націєтворення» [42, 284].

Я. Дашкевич [43, 35] також вважає, що формування української нації відбувається на зламі XVI–XVII ст., коли постала загроза фізичного знищення з боку Степу,

а польське національне гноблення і внутрішня зрада зумовили активне зростання національної свідомості. Цей період національного відродження почався у військово-політичній сфері, а потім перейшов у сферу культури [43, 35]. Доказом наростання національної свідомості дослідник вважає існування двох типів свідомості: нижчого, етнічного рівня, і вищого, ідеологічного. До нижчого рівня етнічної свідомості дослідник відносить поширення самоназви «руський народ», наявність національних стереотипів щодо характеристики інших народів, віру в існування спадкового фактора у вигляді особливої «руської крові», наявність національних бар'єрів. Вищий ідеологічний має такі елементи: боротьба за національні права, історичні традиції, «офіційні державні права української мови», осуд національної зради, національне підґрунтя релігійних конфліктів, національний мотив козацьких повстань, утворення адміністрації національних територій [43, 36]. Подальший же розвиток української нації, на думку автора, йшов повільно. Козацька держава (з панівною українською нацією) стала протидією Росії, Польщі, Туреччині, Криму, виявившись для них загрозливим фактором, проте «вічний елемент внутрішньої зради» поставив націю на коліна [43, 36].

Таким чином, нація, на думку дослідника, є категорія не соціально-економічна, а державно-культурна (етнічно-політична). Національна ж свідомість виникає лише тоді, коли нація створює свою державу [44, 158].

М. Вівчарик [45] зазначає, що «процес формування української народності в основному завершився у XIV–XVI ст., й активізувався процес націєтворення» [45, 17]. Розглядаючи національну свідомість українців як сукупність уявлень про соціальні цінності, яка містить ознаки відмінності українського «ми» від «не ми», дослідник стверджує, що «виокремлення певних ознак «ми» на рефлекторному рівні відбувалося починаючи з XIV ст., коли українські землі входили до складу Литовсько-Польської держави. Відмінності території, права, мови і релігії — це ознаки «ми», що виступали домінуючими в ті часи. Національна ж ідея, яка є основою національної свідомості, акумулювала в собі ці ознаки. «З кінця XVI ст. внаслідок відчуження вищої та середньої шляхти від етнічної спільноти, одним з головних носіїв національних вартостей постає середнє духовенство, яке переосмислює на теоретичному рівні (полемічна література) зміст етнічних ознак. На думку авторів, у даний час формується національна ідеологія, адже вищеназвані ознаки «ми» (право, територія, мова, релігія) обґрунтовуються історично на засадах спільного походження. Саме в той період виробляються збірні поняття «Русь», «Україна», «вітчизна». Домінуючою ж ознакою виступає релігія. Вона і сприяла консолідації етносу довкола ідеї боротьби за віру і за «право стародавнє, отче» [45, 47]. Ідея ж власної державності (хоч вона і була присутня в тодішньому політичному мисленні) не стала домінуючою в національній ідеї, бо в той час переважав «феодалний принцип сюзеренства». З середини і до кінця XVII ст. внаслідок злиття української старшини та духовенства з московською елітою з національної свідомості українців поступово видаляються ознаки відмінності «ми» і «не ми», отже, національна ідея згасає [45, 45-47].

В. Євтух, В. Трощинський, К. Галушко, К. Чернова [46] вважають, що український націогенез пов'язаний із загальним піднесенням, яке виявилось у формі національно-визвольної боротьби XIV–XVII ст. На їхню думку, саме тоді оформилися національні інтереси, національна ідея, національні гасла та атрибути. Але процес націогенезу України «дозрівав», проходячи ряд етапів, відомих як національно-культурне відродження» [46, 44]. Отже, розпочавшись у XIV ст. як військово-політичне відродження, воно тривало до кінця XVIII ст. у сфері культури й духовності [46, 44].

В. Литвинов у своєму дослідженні «Ренесансний гуманізм в Україні» [47] також зазначає, що «етнічна національна самосвідомість українського народу почала помітно зростати після Люблінської унії 1569 року, коли позбавилися економічно-торгові і культурні зв'язки між розділеними доти українськими землями, — що зміцнило культурну єдність народу і сприяло його згуртуванню для спротиву, посиленому соціальним і національним гнітом. Етнічна українська свідомість була у той час доволі

високою навіть на тлі становлення європейських націй. Це тим більше вражає, коли зважити, що витворювалася вона, по-суті, «без допомоги церкви, держави, системи освіти, зорієнтованої на впровадження стандартів національної ідеології...» [48, 128]. Етнічна самосвідомість мала у цей час такі ознаки свого «ми», як територія, мова, релігія і право. До цього доречно долучити і спільне походження та спільну назву «Русь» як збірне етнічне поняття щодо українців, на протигагу «вони» (ляхи, москалі, євреї, татари тощо). У творах багатьох українських мислителів того часу (наприклад, С. Оріховського, С. Пекаліда, Й. Борецького, С. Кленовича, І. Домбровського) Київська Русь дедалі частіше називається державним утворенням українського народу. Таким чином робляться активні спроби повернути історичну пам'ять народу, аби він відчув себе повноцінним, самодостатнім етносом із глибокою історичною традицією та культурою [49, 17].

С. Мальчевський, характеризуючи український націогенез у XVI - першій половині XVII ст., оцінює його як реалізацію «східної» моделі, адже це значною мірою зумовлювалося відсутністю повноцінних державних інституцій [50, 42].

На тісному злитті в свідомості українського суспільства ідеї християнської з ідеєю національною в кінці XVI - на початку XVII ст. акцентує увагу В. Матях [51, 29]. На думку дослідниці, це пришвидшило темпи становлення національної самосвідомості українців, формування самобутності української культури [51, 29-30], яке й відбулося вже на зламі століть. І коли національна свідомість набуває суспільно-політичного значення, починається становлення української нації [51, 30].

Через етніми формування української нації намагається пояснювати О. Моця [52]. Наголошуючи на «етнічній» моделі української нації, автор стверджує, що до XVII ст. термін «Україна» означав не «... власну назву якоїсь певної місцевості, а лише її прикордонний характер» [52, 43]. І лише з XVII ст. даний термін «... поступово набирає значення конкретного географічного поняття», хоча ще й тоді «... назва «Україна» часто супроводжувалася уточнюючими словами — «Малоросійська», «Козако-русська», «Козацька» [52, 43].

С. Плохій [53], також приділяючи багато уваги наявності національної свідомості у другій половині XVI - на початку XVII ст., характеризує руську ідентичність, акцентуючи увагу на виразних релігійних характеристиках. На думку дослідника, у ранньомодерні часи через відсутність спільних для всієї Русі державних інституцій церква була ідеальним визначальником руської ідентичності... [53, 196]. Отже, враховуючи ту роль, яку релігійно-конфесійний елемент відіграв у свідомості руського ранньомодерного суспільства, С. Плохій стверджує, що можна говорити про виникнення та розвиток нових моделей культурної та етнонаціональної ідентичності Русі... [53, 196].

У руслі історико-економічної концепції, але з ухилом у «культурницький примордіалізм», пропонує своє бачення українського націогенезу А. Пономарьов [54]. Вживаючи поняття «етногенезу» і «націогенезу» як тотожні, він стверджує, що «етногенез українців слід відшукувати в київсько-руських пластах. Проте націогенетичний процес тоді було перервано і відновлено тільки у XVI - XVII ст. На хвилі національного піднесення, каталізатором якого виступили загроза фізичного знищення українців з боку Степу, польське національне гноблення та внутрішня зрада, формувалися всі ознаки української нації, замішаної на козацькому ґрунті [54]. Саме в козацтві слід шукати початок витоків української нації, оскільки з ним пов'язане пробудження національної самосвідомості, формування національних інтересів та національної мети, тобто всіх необхідних нації компонентів. Їх же формування, на переконання А. Пономарьова, базувалося на достатньо зрілому соціально-економічному фундаменті [55, 82]. На думку дослідника, події середини XVII ст. стали основою для формування української нації [54]. Історик наголошує на тому, що «географічні кордони генетичного процесу формування українців швидко розширилися, бо національна ідея оволоділа всім населенням України, як і національний дух — в основі спільний для всіх українців» [56, 179].

Взагалі у нього націогенетичний процес «дозрівав» через низку етапів, відомих як національно-культурне відродження. «Розпочавшись у XVI ст. як воєнно-політичне відродження, воно розвивалося наприкінці XIX ст. як воєнно-політичне відродження у сфері культури й духовності. Складність же етнічної історії українців пов'язана з «різноплановістю їхньої етнічної та національної самосвідомості, а також етнічної самоназви» [54, 123]. Економічними передумовами зародження української нації став інтенсивний розвиток в Україні товарного виробництва, що зумовило утворення вже наприкінці XVI ст. внутрішнього ринку» [55, 82].

П. Сас [57], визнаючи факт наявності національної свідомості у другій половині XVI - на початку XVII ст., виділяє її складові: «спільність релігійної культури, об'єднуючий психологічний та економічний фактор території проживання, спільність мови, звичаїв, обрядів, ментальних проявів, а також притаманне для «теоретичного» типу свідомості розуміння спільності походження, історичної долі і батьківщини» [57, 6]. На думку дослідника, внаслідок Люблінської унії 1569 р. об'єднання більшості українських земель у межах Корони Польської зробило більш «генералізованим уявлення українців про масштаб своєї етнічної спільноти, а також увиразнило відмінності між ними та сусідніми народами, у тому числі тими, що належали до руського кореня». На це також вплинув новий кордон між Короною Польською та Великим князівством Литовським, що поділив етнічні українські та білоруські землі. Зміни ж у політичній свідомості українського населення, що характеризують процес зародження в його середовищі рис ранньомодерної нації, найінтенсивніше відбувалися на землях, які у джерелах фігурують під назвою «Україна»: в основному на території Київського та Брацлавського воєводств [58, 605]. Дослідник вказує на досить важливу роль у процесах націєтворення руської (української) шляхти. Хоча вона і належала до «політичного народу» Речі Посполитої, проте мала виразні риси етнічної руської самосвідомості (руський патріотизм, сповідання православної віри, обстоювання інтересів Православної церкви тощо). Проте, якщо говорити загалом, то конфесійно вона була неоднорідною [58, 610].

Історико-економічний підхід яскраво демонструють у своєму дослідженні, присвяченому формуванню української нації у другій половині XVII ст., В. Смолій, О. Гуржій [59]. Висвітлюючи процес переростання народності в націю в обмежений хронологічний період часу XVII-XVIII ст., дослідники акцентують увагу на економіці, народонаселенні, процесі державотворення, визвольній боротьбі; менше — на мові та культурній спадщині. На думку вчених, цей проміжок часу належить до перехідних епох в історії України, бо саме тоді прослідковується формування капіталістичного укладу, оформлюються зміни у станово-класовій структурі феодального суспільства (після Визвольної війни 1648-1654 рр. привілейоване місце у суспільній ієрархії посіло козацтво). Якщо у XIV — першій половині XVII ст. відбувалися активні процеси збагачення духовної культури, що сприяло піднесенню етнічної свідомості українців [58, 68], то у другій половині XVII — XVIII ст. з утвердженням буржуазного суспільства простежується кристалізація української нації [58, 107]. Саме у «...другій половині XVII ст. відбувалось інтенсивне формування капіталістичного укладу та відповідні зміни у надбудовних інституціях тогочасного суспільства» [58, 7]. До того ж приблизно з середини XVII ст., особливо у роки Визвольної війни (1648–1654 рр.), політонім Україна утвердився на більшості земель, де мешкали українці. Він і визначив межі розселення місцевого етносу, а «поступове утворення національної території стало одним із найголовніших факторів у загальному процесі становлення української народності...» [58, 9].

В. Смолій, В. Степанков [60], сформувавши концепцію «української Національної революції» XVII ст. в українському націогенезі, акцентують увагу на національній державній ідеї. Дослідники стверджують, що наслідком революції (1648–1676 рр.) стало утворення національної держави, яка, хоча і загинула, проте рештки її проіснували до 1780 р. У процесі революції виникла «національна державна ідея», що стала «для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність»

[59, 338]. Саме «національна державна ідея» підштовхнула до формування нової політичної еліти, до розвитку національної самосвідомості, «пробудила волю до нації, до самоутвердження і самовираження у формі незалежної соборної держави» [59, 345].

В. Щербак у своєму дослідженні «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.» [61], аналізуючи правові, економічні та духовні основи становлення козацької верстви, зупиняється на генезі козацької самосвідомості, вважаючи, що її основи були закладені у запорозькій громаді. При утвердженні духовних основ становості козацтва великий вплив мали вікові традиції українського етносу, культурно-національне піднесення в кінці XVI - першій половині XVII ст., а одним із найважливіших здобутків культурно-національного піднесення стало «усвідомлення власних історичних традицій, виражене через культ пам'яті й спрямоване на виховання патріотизму на зразках минулого». Ідея відданості вірі та звичаям предків відіграла роль духовного опертя, що протистояло асиміляторським інвективам Речі Посполитої» [60, 43].

Н. Яковенко [62], описуючи ритми п'яти поколінь у XVII ст., характеризує формування української нації з 1659 по 1709 рр. На думку дослідниці, кожне з поколінь ставило власну мету. Так, перше покоління після Люблінської унії 1569 р. фізично «зблизило» дві різні Русі-України — «литовську» та «польську». Поколінню 1596 — 1620 рр. довелося боротися з церковною унією, що вимагало «історичних спогадів» на доказ безперервності буття руського народу. Третє покоління 1620 — 1640-х років намагалось довести право «руського народу» бути рівним з польським і литовським у Речі Посполитій, а також уgliedло в «руському народі» спільноту «крові й віри», що сприяло об'єднанню різних станів. Четверте покоління здійснило спробу порвати з річпосполитським світом, з подальшим розбратом і громадянською війною. І вже тільки п'яте покоління, люди мазепинських часів, спробувало осмислити пройдений шлях крізь призму питань: «Хто ми? Куди йдемо? Чого прагнемо?» [62, 429]. Таким чином, початок формування української нації дослідниця пов'язує з національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького, «...коли українці виступали як цілісність і майже повністю перетворилися в єдину козацьку-селянську націю на всіх етнічних землях». Саме в цей час, на думку професорки, відбувається народження цілісного образу козацько-руської України, в якому етнічна територія вперше стала ототожнюватися з теренами поширення козацького ладу, тобто стала державною, а народ набув ознак політичної спільноти [62, 430].

Підсумовуючи досліджений матеріал, можна зазначити, що проблема формування української нації, національної ідеї у XVII ст. найповніше оформилася за радянських часів, базуючись на економічному факторі. За часів же української незалежності більш актуалізувалося питання національної свідомості. При цьому досить серйозне оформлення здобув культурницький фактор, хоча й економічний залишився популярним.

1. Історія України. Етногенез українців. Матеріали до спецкурсу. — К., видання 1996. — 20 с.

2. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В.О. Щербака. — К.: Либідь, 1994. — 768 с.

3. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К.: Час, 1993. — 656 с.

4. Маркевич М. Історія Малоросії/Відп. ред. і авт. передм. Ю.С. Шемшученко. Примітки О.В. Кресіна. — Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — XVI. — 664 с.

5. Дівович Семен. Розмова Великої Росії з Малоросією // Слово Многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу та Бароко XV — XVII ст. В 4 кн.: Кн. 4. — К.: Видавництво «АКОНІТ». — 2006. — 799 с. — С. 597 — 635.

6. Історія Русів. — К.: Радянський письменник, 1991. — 318 с.

7. Грицак Ярослав Й. Нарис історії України: Формування модерної української

нації XIX-XX століття: Навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак. вищ. навч. закладів, вчителів — К. : Генеза, 1996. — 360 с.

8. Дзира Я.І. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 158 — 178.

9. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI — XVIII ст.: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. — К.: Либідь, 2005. — 728 с.

10. Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів // Сучасність. — 1997. — №9. — С. 145 — 149.

11. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX ст.) — К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. — 396 с.

12. Антонович В. Про українофілів та українців // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995.

13. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. V. Суспільно-політичний устрій і відносини в Українсько-руських землях XIV — XVII ст. — Київ: Наукова думка, 1994. — 692 с.

14. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VI. Життя економічне, культурне, національне XIV — XVII віків. — Київ: Наукова думка, 1995. — 674 с.

15. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. Козацькі часи до року 1625. — Київ.: Наукова думка, 1995. — 627 с.

16. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VIII. Роки 1626 — 1650. — К.: Наукова думка, 1995. — 292 с.

17. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX. — I. Роки 1650 — 1654. — К.: Наукова думка, 1996. — 875 с.; Т.IX — 2. Роки 1654 — 1647. — К.: Наукова думка, 1997. — 776 с.

18. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том X. Роки 1657 — 1658. — Київ: Наукова думка, 1998. — 408 с.

19. Ефименко А.Я. История украинского народа/ Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В.А. Смолий; Примеч. Н.Н. Яковенко. — К.:Льбидь, 1990. — 512 с.

20. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе / Центр досліджень історії ім. П. Яцика Канад. Університету українських студій Альбертського університету. — К.: Основи, 1994. — Т.1. — 520 с. — С. 173 — 191.

21. Франко І.Я. Україна irredenta // Будівничий української державності: Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упорядник Д. Павличко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 640 с. — С. 164 — 182.

22. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Пер. з рос. І.І. Сварника. — Т.2. — Львів.: Світ, 1991. — 392 с.

23. Хлопець. [Грушевський М.] Нова розправа про українську шляхту // Правда. 1892. Т. XII. Вил. 35. С. 63-64; Вип. 36. С. 185-192.

24. Хлопець. [Грушевський М.] Нова розправа про українську шляхту // Правда. 1892. Т. XII. Вип. 36. С. 185-192.

25. Бочковський О. Вступ до націології / Центр громадянської просвіти — К.: Генеза, 1998. — 144 с.

26. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. (Фрагменти) // Політологія. Кінець XIX поч. XX ст.: Хрестоматія. — Львів, 1996. — С. 688 — 902.

27. Ребет Л. Теорія нації/ Михайло Стасюк (ред.)- Репр. Вид. — Львів: Державність, 1997. — 192 с.

28. Ребет Л. Формування української нації — Мюнхен, вид-во «Сучасна Україна». — 1951. — 45 с.

29. Старосольський В.Й. Теорія нації / Ірина Кресіна (автор передм.). — Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1998. — 153 с.

30. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров — М.: Советская энциклопедия, 1986. — 1600 с.

31. Гуслистый К. Образование украинской нации в условиях возникновения

- и формирования буржуазных отношений // Народы европейской части СССР: Этнографические очерки. – М.: Наука, 1964. – Т. I. – С. 577-591.
32. Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації. – К.: Тов-во «Знання». – 1967. – 53 с.
33. Апанович О.М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Український історичний журнал. – 1965. – № 12. – С.29-38.
34. Крип'якевич І. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С. 82 – 84.
35. Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Український історичний журнал. – 1982. – №2. – С. 90-100.
36. Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії (В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.Я. Сергієнко та ін.). Редакційна колегія: Ю.Ю. Кондуфор та ін. Інститут історії. К.: Наукова думка, 1990. – 560 с.
37. Макачук С.А., Турій О.Ю. Український етнос /Історичний розвиток/. Тексти лекцій. – Львів: Ред.-вид. відділ, 1990. – 52 с.
38. Мала енциклопедія етнодержавознавства/ НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред. та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
39. Крупник Л. Історія України: формування етносів, нації, державності: навч. посібн. /Л.О. Крупник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 216 с.
40. Шкляр Л. Етнополітика: структурні елементи та механізми реалізації // Генеза. – 1997. – № 1(5). – С. 225 – 233.
41. Онищенко І.Г. Етно- та націогенез в Україні (Етнополітологічний аналіз): Монографія. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 240 с.
42. Балущок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2008. – 304 с.
43. Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії української нації. Міфологізація та де міфологізація // Родовід. – 1991. – №2. – С. 32 – 36.
44. Блій Г. де, Муллер П. Географія: світи і регіони, концепти / Г. д. Блій, П. Муллер, О. Шаблій; Д. Олесевич та ін. (пер. з англ.) – К.: Либідь, 2004. – 738 с. Переклад з англ.; Передмова та розділ «Україна» О. Шаблія. – К.: Либідь, 2004. – 738 с.
45. Вівчарик М.М. та ін. Українська нація: шлях до самовизначення: [Монографія] / М.М. Вівчарик, П.П. Панченко, В.І. Чмихова. – К.: Вища школа, 2001. – 287 с.
46. Євтух В.Б., Троцинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К.: «Наукова думка», 2004.
47. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с.
48. Лісовий В.С. Культура – Ідеологія – Політика. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – 352 с.
49. Шевич В. Козацька держава: етюди до історії українського державотворення. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
50. Мальчевський О. Витоки української національної ідеї (XVI - перша половина XVII ст.) // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2002. – 21-27 серпня.
51. Матях В.М. Тенденції розвитку суспільної свідомості. Національно-визвольна війна як чинник формування суспільної свідомості. Історія української культури: У п'яти томах. Т. 3. Українська культура другої половини XVII - XVIII століть / Б.Є. Патон (голов. ред.), В.А. Смолій (ред.) – К.: Наук. думка, 2003.–1246 с.
52. Моця Р.П. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С. 41 – 52.
53. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні: Пер. з англ. – К.: Критика, 2005.– 496 с.

54. Пономарьов А. Українська етнографія. Курс лекцій. — К.: Либідь. — 1994. — 317 с.

55. Пономарьов А. Етнічна самосвідомість і національна ідея // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1. — Опішне: Українське народознавство, 1999. — 528 с.

56. Пономарьов Анатолій Петрович. Етнічність та етнічна історія України: Курс лекцій: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. — К.: Либідь, 1996. — 272 с.

57. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.): Навчальний посібник.- К.: «Либідь», 1998. — 296 с.

58. Сас П. М. Витоки українського націотворення / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 702 с.

59. Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. — К.: Наук. думка, 1991. — 112 с.

60. Смолій В.А., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). — К., 1999.

61. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.. — К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. — 300 с.

62. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — 2-ге вид., переробл. та розшир. — К.: Критика, 2005. — 584 с.

Предлагаемая статья посвящена историографическим аспектам формирования украинской идеи в XVII ст.

The article is devoted to the history-graphical aspects of forming the Ukrainian Idea in the 17th century.

